

Michał Kaftan

Ograniczenia biernego prawa wyborczego osób skazanych

Restrictions of the rights to stand for election of convicted persons

W artykule przedstawiono obowiązującą w Polsce po wejściu w życie *Kodeksu wyborczego* z 5 stycznia 2011 r. regulację ograniczenia biernego prawa wyborczego osób skazanych na kary pozbawienia wolności. Zwrócono uwagę na mogące pojawiać się w związku ze stosowaniem tej ustawy problemy o charakterze zarówno aksjologicznym, jak i praktycznym. Może to wskazywać, że przyjęte rozwiązanie jest nadmiernie restrykcyjne, w szczególności w porównaniu do ustawodawstwa niektórych demokratycznych państw europejskich.

Słowa kluczowe: biernie prawo wyborcze, pozbawienie wolności, przestępstwo umyślne, zatarcie skazania.

The article presents the legal regulation restricting the rights to stand for election of persons subject to custodial sentence, applicable in Poland after the entry into force of the Electoral Code of 5 January 2011.

The attention was drawn to the issues, both axiological and practical, that may arise in connection with the application of this law. This may indicate that the adopted solution is excessively restrictive, especially when compared to legislations of certain democratic European states.

Key words: rights to stand for election, custodial sentence (imprisonment), intentional offense, expungement.

Obowiązująca od czterech lat ustawa z 5 stycznia 2011 r. – *Kodeks wyborczy* zastąpiła dotychczasowe ordynacje wyborcze. Pośród innych

jej postanowień znalazł się przepis normujący przesłanki utraty biernego prawa wyborczego. Zgodnie z art. 11 § 2 pkt 1 kw: „Nie ma prawa wybieralności w wyborach osoba skazana prawomocnym wyrokiem na karę pozbawienia wolności za przestępstwo umyślne ścigane z oskarżenia publicznego lub umyślne przestępstwo skarbowe”¹. Okres, na jaki następuje pozbawienie prawa wybieralności skorelowano z instytucją zatarcia skazania. Spowodowało to ujednoczenie regulacji tzw. niegodności wyborczej, dostosowanie do przepisu art. 99 ust. 3 *Konstytucji RP*², jak również usunięcie wątpliwości interpretacyjnych pojawiających się na gruncie wcześniej obowiązujących ustaw.

Jak wynika z uzasadnienia rządowego projektu ustawy – *Kodeks wyborczy*, *ratio legis* tego przepisu jest ochrona **dominującego systemu wartości** wyrażonego przez normy prawne, poprzez eliminację z możliwości aktywnej partycypacji w życiu publicznym osób **lekceważących go** (podkr. M. K.). Jak wskazuje się w piśmiennictwie, przyjęcie jako przesłanki niegodności wyborczej wyłącznie skazania na karę pozbawienia wolności za przestępstwo umyślne miało na celu ograniczenie zastosowania tej instytucji do przypadków „poważnych” przestępstw, których popełnienie wskazuje, że sprawca nie spełnia wymagań moralnych niezbydnych do udziału w organach przedstawicielskich³.

Rozwiązania tego nie można uznać za niezgodne z międzynarodowymi dokumentami formułującymi standardy praw i wolności wyborczych, które pozostawiają dużą swobodę krajowym ustawodawcom w tej materii⁴. Przedmiotem zainteresowania międzynarodowych organów ochrony praw człowieka były zresztą dotychczas raczej ograniczenia czynnego prawa wyborczego osób skazanych⁵. Jak wynika z wypowiedzi wielu przedstawicieli doktryny⁶, ograniczenia praw publicznych – w szczególności wyborczych – przestępców uznawano dotychczas za coś naturalnego. Ustawodawstwa wielu państw – w tym Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej – odmawiały czynnego i biernego prawa wyborczego nie tylko

¹ Ustawa z 5.01.2011 r. – *Kodeks wyborczy* (Dz. U. nr 21, poz. 112).

² *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. nr 78, poz. 483).

³ J. Raglewski, *Niektóre problemy wykładnicze normatywnego ujęcia przesłanki tzw. niegodności wyborczej w polskim prawie wyborczym*, „Kwartalnik KSSiP” 2012, z. 1(3), s. 10-12.

⁴ G. Kryszewski, *Standardy prawne wolnych wyborów parlamentarnych*, „Temida 2”, Białystok 2007, s. 158-159.

⁵ Zob. np. L. Garlicki, [w:] L. Garlicki (red.) *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, t. II., *Komentarz do artykułów 19-59 oraz protokołów dodatkowych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 581-582.

⁶ K. Skotnicki, *Zasada powszechności w prawie wyborczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000, s. 126 i nast.

skazanym, ale nawet tymczasowo aresztowanym, co obecnie byłoby nie do przyjęcia ze względu na zasadę domniemania niewinności⁷. Nieuzasadnione z punktu widzenia zasady proporcjonalności pozbawienie prawa głosowania więźniów stało się w końcu przedmiotem kilku wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁸. Natomiast co do biernego prawa wyborczego, to zarówno na gruncie *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych*⁹, jak i *Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*¹⁰ przyjmuje się ogólnie, że dopuszczalne są dalej idące ograniczenia podmiotowe – bez dokładniejszego sprecyzowania tej kwestii. Należy jednak mieć na uwadze, że konwencje międzynarodowe ustanawiają tylko minimalny standard ochrony praw i wolności.

Przyjęte obecnie w Polsce uregulowanie nasuwa cały szereg zastrzeżeń zarówno natury aksjologicznej, jak i czysto praktycznej. Pozbawianie lub ograniczanie praw publicznych osób skazanych, w szczególności obligatoryjne – jako należące do tzw. skutków skazania – od dawna było przedmiotem krytyki wybitnych przedstawicieli doktryny prawa karnego¹¹. Również dzisiaj bezwzględne wymaganie cenzusu niekaralności w zakresie biernego prawa wyborczego nie jest akceptowane bezdyskusyjnie¹², nie stanowi także „żelaznej” reguły ustrojowej. W praktyce konstytucyjnej współczesnych państw funkcjonują różne rozwiązania problemu niegodności wyborczej. Pozbawienie prawa wybieralności może być następstwem skazania za pewne szczególne kategorie przestępstw, np. godzące wprost w instytucje państwa lub popełnione w związku z wyborami, ewentualnie za najcięższe przestępstwa, tzn. powyżej pewnego minimalnego progu wymiaru kary. Może być również skutkiem orzeczonego przez sąd, powszechny lub konstytucyjny, pozbawienia praw publicznych lub wynikać z utraty czynnego prawa wyborczego, z którym jest ściśle związane¹³. Polski *Kodeks wyborczy* w pełni respektuje prawo skazanych

⁷ Ibidem, zob. też np. G. Kryszewski, op. cit., s. 158-160; Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, s. 320-321.

⁸ Wyroki w sprawach: *Hirst v. Wielka Brytania* (nr 2) z 6.10.2005 r., skarga nr 74025/01, M. A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2005*, Kraków 2006, s. 205 i nast.; *Scoppola v. Włochy* (nr 3) z 22.05.2012 r., skarga nr 126/05, M. A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2013*, Warszawa 2013, s. 379; *Frodl v. Austria* z 8.04.2010 r., skarga nr 20201/04, www.hudoc.echr.coe.int (dostęp: 30.03.2015).

⁹ R. Wieruszewski, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych. Komentarz*, Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 625-626.

¹⁰ L. Garlicki, op. cit., s. 584-586.

¹¹ D. Szeleszczuk, *Środek karny pozbawienia praw publicznych w polskim prawie karnym*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013, s. 106-107.

¹² R. Wieruszewski, op. cit., s. 626.

¹³ K. Skotnicki, op. cit., s. 128-129, zob. też: G. Kryszewski, op. cit., s. 159-160.

– nawet na karę pozbawienia wolności – do głosowania, co należy ocenić pozytywnie z perspektywy współczesnych poglądów na istotę i funkcje kary pozbawienia wolności. Natomiast przesłanki utraty prawa wybieralności w porównaniu do przynajmniej niektórych państw europejskich o ugruntowanych tradycjach demokratycznych, zdaniem autora, czynią tę instytucję restrykcyjną. Wynika to zarówno z długiego czasu trwania sankcji, braku zróżnicowania w zależności od rodzaju i wagi przestępstwa, automatyzmu zastosowania niepozwalającego na indywidualizację, a wreszcie wynikającej ze specyfiki prawa karnego niekonsekwencji z punktu widzenia założonego celu ochrony powszechnie akceptowanego przez społeczeństwo systemu wartości.

Kodeks karny z 1997 r. do zatarcia skazania z mocy prawa wymaga upływu dziesięcioletniego okresu od wykonania, uznania za wykonaną, darowania lub przedawnienia wykonania kary pozbawienia wolności, niezależnie od wymiaru i rodzaju tej kary¹⁴. Jak słusznie wskazuje się w piśmiennictwie, prowadzi to do kuriozalnej sytuacji zastosowania takich samych konsekwencji w przypadku sprawców najcięższych zbrodni – nawet zbrodni przeciwko ludzkości, skazanych na kary 25 lat lub dożywotniego pozbawienia wolności – jak i kryminalnego „planktonu” odbywającego kary kilkumiesięcznego więzienia¹⁵. Schematyczne powiązanie przepisu art. 11 § 2 pkt 1 kw z karą pozbawienia wolności powoduje analogiczny skutek w zakresie niegodności wyborczej.

Tymczasem oczywiste jest, że czyny, za które wymierza się tak różne kary, także są jakościowo różne. Jedyne wyjątek przewiduje art. 106a kk, wykluczający zatarcie skazania na karę bezwzględnego pozbawienia wolności za przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności popełnione na szkodę małoletniego poniżej lat 15. Wielu przedstawicieli doktryny prawa karnego krytykuje to rozwiązanie jako niehumanitarne i motywowane populizmem¹⁶, ale niezależnie od indywidualnych ocen, nie sposób uniknąć pytania o związek z *ratio legis* art. 11 § 2 pkt 1 kw. Doceniając szlachetne skądinąd intencje ustawodawcy, trzeba jednak zauważyć, że drakońska w tym przypadku, dożywotnia sankcja utraty prawa wybieralności ma się nijak do odzwierciedlonej w systematyce

¹⁴ Ustawa z 6.06.1997 r. – *Kodeks karny* (Dz. U. nr 88, poz. 553).

¹⁵ B. J. Stefańska, *Zatarcie skazania*, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2014, s. 387.

¹⁶ A. Marek, *Prawo karne*, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 388; zob. też: M. Błaszczak, [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz do artykułów 32-116*, t. II, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 864-866; zob. też: G. Bogdan, [w:] A. Zoll (red.), *Kodeks karny. Część ogólna*, t. I, *Komentarz Lex. Komentarz do art. 1-116 kk*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012, s. 1273-1274.

Kodeksu karnego hierarchii ważności dóbr chronionych prawem. Pomimo że przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności znajdują się na odległym, dziesiątym miejscu, osoba skazana nawet za stosunkowo błahy występki tego rodzaju będzie potraktowana bardziej surowo niż sprawcy np. przestępstw przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej – za które zresztą możliwe jest orzekanie bardzo krótkich kar pozbawienia wolności. Nie da się zaprzeczyć, że w przeciwieństwie do wyżej wskazanych, przestępstwa seksualne godzą wyłącznie w dobra indywidualne, i nie stanowią tak wielkiego zagrożenia dla funkcjonowania państwa, jego ustroju i konstytucyjnych wartości, na jakich się opiera. Wydaje się, że założony cel twórców *Kodeksu wyborczego* i rzeczywisty skutek tej regulacji mocno się w tym momencie „rozjeżdżają”. Podobnej natury zastrzeżenia budzi faktyczne uprzywilejowanie na gruncie obowiązujących przepisów sprawców przestępstw skarbowych. Pomimo że ich przedmiotem jest interes finansowy państwa, a więc nas wszystkich, co do zasady nie będą skutkować niegodnością wyborczą ze względu na to, że w postępowaniu karnym skarbowym wymierzenie kary pozbawienia wolności jest wyjątkową rzadkością¹⁷.

Zastrzeżenia może budzić problem rzeczywistej wagi przestępstw zagrożonych pozbawieniem wolności w poszczególnych przypadkach. W literaturze zwrócono uwagę, że prawo wybieralności utraci osoba skazana za niezbyt ciężkie przestępstwo umyślne, natomiast nie utraci np. sprawca katastrofy komunikacyjnej ze skutkiem śmiertelnym. Według zwolenników obecnego rozwiązania, różnica jakościowa pomiędzy przestępstwami umyślnymi a nieumyślnymi jest zasadnicza, a stopień ciężkości konkretnego przestępstwa zostaje odzwierciedlony w rodzaju wymierzonej kary¹⁸. Dyrektywy sądowego wymiaru kary są jednak tak sformułowane, że w praktyce dają pole do dość dużej arbitralności. Kara pozbawienia wolności w najniższym wymiarze, szczególnie, gdy zastosowano warunkowe zawieszenie jej wykonania, może zostać orzeczona za przestępstwo o niższym stopniu społecznej szkodliwości, niż czyn, za który wymierzono wysoką grzywnę. Zróżnicowanie konsekwencji w zakresie biernego prawa wyborczego w zależności od rodzaju wymierzonej kary nie było zresztą intencją twórców *Kodeksu wyborczego*, lecz zostało spowodowane koniecznością dostosowania nowej ustawy do zapisu

¹⁷ J. Raglewski, op. cit., s. 14.

¹⁸ Ibidem, s. 11.

Konstytucji¹⁹. Dodatkowe „zamieszanie” w systemie kar wymierzanych za poszczególne przestępstwa wprowadza coraz powszechniejsza praktyka stosowania przez organy wymiaru sprawiedliwości tzw. konsensualnych form zakończenia postępowania karnego, rozszerzających możliwości nadzwyczajnego złagodzenia kary²⁰.

Problematyczne jest również, czy sam fakt skazania na karę pozbawienia wolności za przestępstwo umyślne ścigane z oskarżenia publicznego w każdym przypadku odzwierciedla postawę moralną wykluczającą udział w organach przedstawicielskich. Jak pisał J. Makarewicz: „prawo jest państwowe, natomiast nie ma państwowej moralności²¹”. Oczywiście każdy system prawny uwzględnia pewien katalog podstawowych norm etycznych aprobowanych przez ogół społeczeństwa, jednak penalizacja niektórych czynów zagrożonych pozbawieniem wolności oparta jest na wątpliwych podstawach. Na gruncie polskiego prawa karnego można uznać za takie kontrowersyjne regulacje, np. posiadanie broni palnej lub amunicji bez wymaganego zezwolenia (art. 263 § 2 kk), czy też posiadanie środków odurzających lub substancji psychotropowych wbrew przepisom ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii (art. 62 pkt 1)²². Zdaniem autora, z punktu widzenia funkcji art. 11 § 2 pkt 1 kw, w skrajnych przypadkach bardziej relewantne mogą być przestępstwa niezagrożone karą więzienia, np. znieważenie pomnika (art. 261 kk), a nawet wykroczenia o charakterze chulikańskim. Do znamion tych ostatnich należy przecież **„rażące lekceważenie podstawowych zasad porządku prawnego”** (podkr. M. K.)²³.

Z drugiej strony, można postawić pytanie, czy w przypadku niektórych czynów godzących w podstawy konstytucyjnego porządku państwa upływ dziesięcioletniego okresu jest wystarczającym zabezpieczeniem przed udziałem w życiu politycznym przez osoby wykazujące szczególnie naganną postawę etyczną? Podobne wątpliwości pojawiały się już w doktrynie i orzecznictwie, tyle że w odniesieniu do innych okoliczności faktycznych, niezwiązanych bezpośrednio z kandydowaniem na urzędy publiczne²⁴. Trzeba pamiętać, że poza wspomnianym wcześniej niefortunnym wyjątkiem, nie istnieją w obowiązującym porządku prawnym regulacje pozwalające na wykluczenie z aktywnego udziału w sprawowaniu

¹⁹ Ibidem, s. 12.

²⁰ T. Grzegorzczak, *Polskie postępowanie karne*, LexisNexis Polska, Warszawa 2011, s. 768.

²¹ J. Makarewicz, *Prawo karne – wykład porównawczy*, Lwów – Warszawa 1924, s. 17, za: A. Marek, op. cit., s. 15.

²² Ustawa z 29.07.2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. nr 179, poz. 1485).

²³ Ustawa z 20.05.1971 – *Kodeks wykroczeń* (Dz. U. nr 12, poz. 114).

²⁴ G. Bogdan, op. cit., s. 1271.

władzy na dłuższy okres. Ani orzeczenie przez sąd środka karnego pozbawienia praw publicznych, ani nawet wyrok Trybunału Stanu²⁵ nie są w stanie pozbawić nikogo prawa wybieralności na więcej niż 10 lat.

Nie należy również zapominać o praktycznych trudnościach dowodowych. Wiele przestępstw umyślnych mających związek z szeroko rozumianą sferą działalności politycznej można zaliczyć do tzw. przestępstw korupcyjnych; również wspomniane wcześniej przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności nie należą do rzadkości. Zarówno jedno, jak i drugie rozgrywają się zazwyczaj za zamkniętymi drzwiami, bez świadków, często żadna ze stron nie jest zainteresowana ich ujawnieniem, a okoliczności faktyczne są bardzo trudne do jednoznacznej oceny. Daje to duże możliwości stosowania prowokacji oraz manipulacji w postępowaniu karnym, tak jak to miało miejsce w kilku głośnych sprawach zarówno w naszym kraju, jak i poza jego granicami. Oczywiście sprawne działanie niezależnej prokuratury i niezawisłego sądownictwa powinno skutecznie zapobiegać takim sytuacjom. Jak się jednak okazuje, rzeczywistość nie zawsze potwierdza te założenia. Świadczy o tym np. praktyka nadużywania tymczasowego aresztowania w latach 2000 i 2001, kiedy to prokuratorzy wnioskowali o zastosowanie tego środka zapobiegawczego nie na podstawie przepisów *Kodeksu postępowania karnego*, tylko kierując się wytycznymi ówczesnego ministra sprawiedliwości, a sądy, do których przecież ostatecznie należy decyzja, nie przeciwdziałały naruszaniu prawa do wolności osobistej obywateli²⁶. Znajduje to odzwierciedlenie w niezbyt wysokim poziomie zaufania społeczeństwa do wymiaru sprawiedliwości²⁷.

Uzasadnione jest więc rozważenie, czy obowiązujące unormowania, wiążące tak daleko idące konsekwencje z samym faktem skazania na karę pozbawienia wolności za przestępstwo umyślne ścigane z oskarżenia publicznego, nie umożliwiają nadmiernej ingerencji władzy sądowniczej w prawa polityczne obywateli. Można oczywiście uznać, że prawo wybieralności to tylko jedno z nich, i to mniej istotne niż prawo głosowania. Jednak we współczesnych demokracjach ze względu na małą siłę pojedynczego głosu tylko bierne prawo wyborcze daje szansę faktycznej

²⁵ Ustawa z 26.03.1982 r. o Trybunale Stanu (t. j. Dz. U. z 2002 r. nr 101, poz. 925 z późn. zm.).

²⁶ S. Lelental, *Struktura kar zasadniczych odbywanych w latach 1998-2005 przez osoby pozbawione wolności*, [w:] T. Gardocka (red.), *Kary długoterminowe. Polityka karna, wykonywanie, warunkowe zwolnienia*, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, Warszawa 2006, s. 53-55.

²⁷ B. Szmulik, *Konstytucja z 2 kwietnia 1997 roku w perspektywie piętnastu lat jej obowiązywania*, [w:] M. Paździor (red.), *Ewolucja demokracji przedstawicielskiej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin 2013, s. 447.

partycypacji. Dodatkowo bardzo długi, jednakowy niezależnie od okoliczności czas trwania tej sankcji może oznaczać praktycznie „dożywotnią dyskwalifikację” z działalności politycznej, absolutnie nieproporcjonalną w stosunku do potrzeby ochrony wyrażonych przez system prawny wartości. Wydaje się to być przejawem swoistego „paternalizmu” państwa, i pogłębia paradoks demokracji przedstawicielskiej, polegający na odsunięciu faktycznego suwerena od wpływu na sprawowanie władzy²⁸. Uprawniony jest więc postulat pozostawienia oceny postawy moralnej kandydatów do organów przedstawicielskich samym wyborcom – jako swoistej prerogatywy – wzorem takich państw, jak np. Dania²⁹, Wielka Brytania³⁰ czy Szwajcaria³¹, chociaż niektóre z przyjętych tam rozwiązań także są dyskusyjne. Alternatywą byłoby zróżnicowanie konsekwencji w zależności od rodzaju przestępstwa lub kombinacja powyższych rozwiązań. Oczywiście wymagałoby to zmian w Konstytucji, ale postulaty zmian i tak się pojawiają w piśmiennictwie. Niestety, większość z nich jak dotychczas zmierza raczej w kierunku dalszego zaostrzenia ograniczeń praw wyborczych³².

---

²⁸ H. Zięba-Załużka, *Demokracja szwajcarska wzorem dla państw Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] M. Paździor (red.), op. cit., s. 514.

²⁹ W. Staškiewicz (red.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011, s. 217-218.

³⁰ K. Urbaniak, *Prawo wyborcze do parlamentu Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*, [w:] S. Grabowska, K. Składowski (red.), *Prawo wyborcze do parlamentu w wybranych państwach europejskich*, Zakamycze, Kraków 2006, s. 49.

³¹ P. Sarnecki, *Prawo wyborcze do parlamentu Konfederacji Szwajcarskiej*, [w:] S. Grabowska, K. Składowski, op. cit., s. 252-253.

³² K. Skotnicki, op. cit., s. 137; zob. też: J. Raglewski, op. cit., s. 14.

Bibliografia

Literatura:

- Błaszczak M., [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki (red.), *Kodeks karny. Część ogólna*, t. II, *Komentarz do artykułów 32-116*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Bogdan G., [w:] A. Zoll (red.), *Kodeks karny. Część ogólna*, t. I, *Komentarz Lex. Komentarz do art. 1-116 kk*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012.
- Garlicki L., [w:] L. Garlicki (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 19-59 oraz protokołów dodatkowych*, t. II, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011.
- Grzegorzczak T., *Polskie postępowanie karne*, LexisNexis Polska, Warszawa 2011.
- Jarosz Z., Zawadzki S., *Prawo konstytucyjne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- Kryszewski G., *Standardy prawne wolnych wyborów parlamentarnych*, „Temida 2”, Białystok 2007.
- Lelental S., *Struktura kar zasadniczych odbywanych w latach 1998-2005 przez osoby pozbawione wolności*, [w:] T. Gardocka (red.), *Kary długoterminowe. Polityka karna, wykonywanie, warunkowe zwolnienia*, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, Warszawa 2006.
- Makarewicz J., *Prawo karne – wykład porównawczy*, Lwów – Warszawa 1924, za: A. Marek, *Prawo karne*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Marek A., *Prawo karne*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Raglewski J., *Niektóre problemy wykładnicze normatywnego ujęcia przesłanki tzw. niegodności wyborczej w polskim prawie wyborczym*, „Kwartalnik KSSiP” 2012, z. 1(3).
- Sarnecki P., *Prawo wyborcze do parlamentu Konfederacji Szwajcarskiej*, [w:] S. Grabowska, K. Składowski (red.), *Prawo wyborcze do parlamentu w wybranych państwach europejskich*, Zakamycze, Kraków 2006.
- Skotnicki K., *Zasada powszechności w prawie wyborczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000.
- Stańkiewicz W. (red.), *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011.
- Stefańska B. J., *Zatarcie skazania*, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2014.
- Szeleszczuk D., *Środek karny pozbawienia praw publicznych w polskim prawie karnym*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013.
- Szumlik B., *Konstytucja z 2 kwietnia 1997 roku w perspektywie piętnastu lat jej obowiązywania*, [w:] M. Paździor (red.), *Ewolucja demokracji przedstawicielskiej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin 2013.

Urbaniak K., *Prawo wyborcze do parlamentu Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*, [w:] S. Grabowska, K. Składowski (red.), *Prawo wyborcze do parlamentu w wybranych państwach europejskich*, Zakamycze, Kraków 2006.

Wieruszewski R., [w:] R. Wieruszewski (red.), *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych. Komentarz*, Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.

Zięba-Załuca H., *Demokracja szwajcarska wzorem dla państw Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] M. Paździor (red.), *Ewolucja demokracji przedstawicielskiej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin 2013.

Strony internetowe:

www.hudoc.echr.coe.int

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz. U. nr 78, poz. 483).

Ustawa z 20.05.1971 r. – *Kodeks wykroczeń* (Dz. U. nr 12, poz. 114).

Ustawa z 26.03.1982 r. o Trybunale Stanu (t. j. Dz. U. z 2002 r. nr 101, poz. 925 z późn. zm.).

Ustawa z 6.06.1997 r. – *Kodeks karny* (Dz. U. nr 88, poz. 553).

Ustawa z 29.07.2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. nr 179, poz. 1485).

Ustawa z 5.01.2011 r. – *Kodeks wyborczy* (Dz. U. nr 21, poz. 112).